
Дмитро Вирський

**УКРАЇНА В ПЕРШИХ «ПОЛОНІЯХ»
(країнознавчі видання
Я. А. Красінського та
М. Кромера
про українські землі)**

Вигасання у 1572 р. династії Ягелонів — творців та володарів Речі Посполитої — привернуло до останньої увагу цілої Європи, адже вибір нового короля тяг за собою ланцюжок більших чи менших змін по всьому світу (чи принаймні в його знайомій європейцю частині). Причому перемога французького кандидата, представника династії, що ділила перше-друге місце за формальним та символічним престижем у «християнському світі» (основний конкурент Габсбургів — носіїв імператорського титулу) тільки підвищувала інтерес європейської публіки.

Смак сенсації та виклик для загальної ерудиції мала також відсутність спільного кордону та скільки-небудь міцних регулярних контактів між дотогочасними Польщею та Францією. А саме вони, як відомо, творять стійкі асоціації, стереотипи сприйняття тощо. Отже, потреба представлення «польської» теми «від підстав» відчувалася доволі гостро. До пера потягнулися і студенти, і маститі вчені. Причому їм доводилося задовольняти й попит на інформацію про внутрішньополітичні аспекти життя держави і суспільства, зазвичай малоцікаві чужинцям (за звичних умов, вони знаходяться у затінку сюжетів зовнішньополітичної військово-політичної гри). Така ситуація сприяла і представленню безпосередньо цікавої тут української теми.

За варіант від «студентів» нам правитиме текст Я. А. Красінського, за працю «вченого авторитета» — лаконічні зауваги з трактату М. Кромера¹. Якщо життєвий шлях та творча біографія останнього відомі доволі широко, то перший ще потребує окремого представлення.

Ян Анджей Красінський
(14.VIII.1550 — 13.IV.1612)

Народився в Щуках на Мазовше, походив зі шляхетської родини (представники якої сягали й сенаторської гідності). Як небіж краківського єпископа отримав чудову освіту: навчався в єзуїтському колеґіумі у Відні, згодом в Римі та Болоньї. Від 1572 р.

¹Тексти оригіналів та переклади див.: *Вирський Д.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.). — К., 2007. — У 2-х ч.

повнив обов'язки каноніка гнезненського та краківського, від 1576 р. — кантора краківського. З того таки року перебував при дворі Стефана Баторія, виконував різні дипломатичні місії, супроводжував короля у його московських походах.

Красінський став автором першого за часом друкованого географічно-політичного опису Речі Посполитої «Полонія. До ясновельможного та могутнього Генріха Першого Валуа, з ласки божої Польського короля» («Polonia. Ad Serenissimum et Potentissimum Henricum I Valesium, Poloniae Regem». Болонья, 1574; видання польського перекладу С. Будзінського у 1852). Твір, до створення якого молодого тоді шляхтича (23–24 роки) підштовхнули відомий італійський історик Карло Сигоній (Сигоніус) та деякі освічені болоньські нобілі, був задуманий спеціально, аби «просвітити» щодо польських проблем короля-іноземця — Генріха Валуа. Незважаючи на кишеньковий формат, праця відзначалася предметністю та багатством інформації. Вона твердо боронила засади державного ладу Речі Посполитої та відіграла істотну роль у формуванні opinіi про Польщу на Заході. Ця праця не залишилась самотнім літературним доробком автора — перу Красінського належали згодом також нарис історії Лівонської війни («Commentarii belli livonici...»), а також каталог гнезненських архієпископів (обидві праці не збереглися).

В Україні творчістю Я. А. Красінського цікавився Андрій Стороженко, який опрацював «Polonia...» за примірником бібліотеки Університету св. Володимира у Києві (на жаль, спроба відшукати цей екземпляр у фондах Національної бібліотеки України ім. Вернадського — спадкоємиці університетської бібліотеки, дала негативний результат). Київський історик приділив цьому твору місце у своїй відомій праці «Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследования, памятники, документы и заметки» (К., 1904).

Безпосередньому опису сучасної автору України у Красінського присвячений четвертий розділ 2-ї книги «Полонії» — «Про Роксоланію», історичні (історико-юридичні) вістки про неї подані в наступному п'ятому розділі — «Звідки влада польського короля над князівством Руським постала». Цікавим є питання джерел Красінського — нині до таких з певністю можна віднести хіба «Записки про Московію» З. Герберштейна, дуже вірогідним є також вплив хроніки М. Кромера та якогось з видань трактату «Про дві Сарматії» М. Меховського.

Загальна схема краєзнавчого опису — розділу «Про Роксоланію» — виглядає таким чином:

1) *Інформація про етимологію назви краю/етноніма*. Тут автор підтримав лінгвістичну версію походження росів-русів/росіян від слова «розсіяні» (у просторі), що до того ж пояснювало широту географічних кордонів Русі.

2) *Кордони поширення роксоланського/руського племені*. Це територія між Льодовитим океаном, Балтійським морем, Кар-

патськими горами, Чорним та Азовським морями та річкою Волгою, що межує з такими християнськими країнами, як Швеція, Лівонія, Литва та Польща. Зауважимо, що тут і далі Красінський широко оперує географічною номенклатурою, почерпнутою з арсеналу античних авторів-географів (втім, це було нормою для сучасної йому вченої літератури). Це слід підкреслити, бо згаданий класичний польський переклад Будзінського, доступніший для читацького загалу в Україні, замінює античні топоніми з оригіналу твору їх сучасними відповідниками. Те саме стосується й антикізованих етнонімів Красінського (як ось «скіфів» виправлено на «татар» і т.д.).

3) *Про поділ Русі на дві частини* та географічні кордони кожної з них. Перша частина — це «коронна Русь» (себто належна до Польської Корони) — від Кракова та Карпатських гір до Дніпра; друга — «інша» (себто московська) — за Дніпром до Волги. Цікаво, що, здається, це перший відомий текст, де Русь визначено «по Краків». Зауважимо також, що коронна Русь має цілком «люблінську» конфігурацію, себто відбиває ситуацію, яка склалася лише кілька років тому, у 1569 р. Про «литовську Русь», себто належну до Великого князівства Литовського (до Люблінської унії та й після неї, якщо мати на увазі Білорусь) нема жодної згадки. Вірогідно це можна тлумачити як юнацький максималізм автора, який сприймав стан по 1569 р., котрому було ледь 5 років, вже як природний. Не виключено також, що Красінський міг вважати (чи то волів представляти) ВКЛ після Люблінської унії цілком інкорпорованим до Корони краєм. У описі московської частини Русі звертає на себе виопуклення «свіжих» (з 1556 р., себто менш як двадцятирічної давнини) надволзьких надбань московитів (Волга, Астрахань, надкаспійський кордон із Персією). Це може вказувати на те, що підкорення Казанського та Астраханського ханатів Красінський міг вважати найбільшими діями дотогочасного Великого князівства Московського.

4) *Внутрішній (обласний) поділ коронної Русі*. Тут виділено Львівську, Люблінську, Белзьку, а також Подолію, Волинь, Київську, Черкаську та Підляську області. Знову звертає на себе увагу «Люблін» як «руський» центр, вірогідно він у свідомості автора заступив підупалий сусідній Холм, але окреслення кордону Русі «відразу за Любліном» (для подорожуючих з заходу), то доволі звичайна для ситуації XVI–XVII ст. річ. Крім того, якщо практично всі згадані області є ще й центрами однойменних воєводств, то автор чомусь пропустив воєводство Брацлавське (залічив його до складу Волині чи Поділля?), натомість виокремивши з Київського воєводства область «Черкаську» (утім згадка на українській Наддніпрянщині саме Києва та Черкас — двох найбільших коронних міст регіону — то доволі звичайна річ для сучасників Красінського). Невключення до переліку коронної Русі білоруських воєводств свідчить, що автор таки не розчиняв

Велике князівство Литовське в Короні (втім, здається, і виопукувати цей внутрішньодержавний поділ для читачів-іноземців не збирався).

5) *Багатства краю*. Перше місце тут відведено худобі. Українські воли (бики) та вівці вже подаються як традиційний експортний продукт, результат економічної спеціалізації загальноєвропейського масштабу (автор порівнює його з розвитком експортного свинарства у тогочасній Баварії). «Рекламує» Красінський і українських коней, яких вважає за красою співставними зі знаними у Європі іспанською та фракійською (турецькою або болгарською) породами, а за витривалістю — далеко кращими. З інших багатств України далі згадує мед, віск та сіль. Тут, принагідно (для італо-французького читача?), зауважена особливість місцевої алкогольної культури, що не має власного виноробства і базована на трунках з меду. З корисних копалин відзначені лише залізо та алебастр, зауважена нестача інших металів. За найголовнішу статтю прибутків місцевих мешканців Красінський подає вилов та торгівлю рибою (з якої найбільше славляться щуки). Зауважує родючість українських земель та дешевизну харчів, утім, примітно, що оспіване пізнішою традицією хліборобство України у цьому описі грає явно підрядну роль у господарстві краю. Значно більше Красінського приваблюють мисливські багатства (за якими Русь не поступається жодному з інших країв держави), котрі він описує розлого і зі смаком. Надихнутий Герберштейном, згадує турів/зубрів, лосів, диких коней-тарпанів, диких овець/кіз-сайгаків (саме ідентичність описів сайгаків дозволяє впевнено говорити про використання Красінським герберштейнових «Записок»). Оригінальним є зауваження про великі табуни тарпанів, які вояки-прикордонники, буває, плутають із татарським військом. Далі йде опис Поділля *a la* «земля обіцяна», що чекає на освоєння-цивілізацію. Він, як і попередній перелік «багатств Русі», підозріло нагадує відповідний уривок (розділ «Про Русь, її округи та достаток, що міститься в ній») з трактату «Про дві Сарматії» М. Меховського (утім, певності, що запозичення тут було прямим, немає, чимало фактів, наведених Меховітою, не згадуються Красінським).

6) *Про населення Русі*. Красінський виокремлює лише дві етнічні спільноти — русинів-роксоланів та поляків. Перших він визнає автохтонами цього краю. Других називає колоністами, які переселилися сюди згодом. Далі Красінський пробує визначити роль місцевого «титульного» етносу в сім'ї слов'янських народів, згідно засад ренесансного філологічного панславізму². Він заявляє, що «Роксолани, хоча сутність [їх] трибу життя

² Явне домінування філологів у ренесансній вченості загострювало інтерес до міжнародних мовних спільностей, тому і ренесансний панславізм тут охарактеризовано як *філологічний*.

залишається породженою війною, мовою та звичаями, нічим майже від інших Слов'янської мови народів не різняться». Зауважимо, що для недержавного народу підкреслення його рівноправності з іншими мало велике значення для плекання самоповаги та розбудови власної ідентичності.

7) *Про хрещення та віру русинів*. Тут автор починає з вираховування, коли християнство прийшло на Русь (Володимирове хрещення). Заокруглено подає цифру 600 років. Зауважимо, що польські автори взагалі-то полюбили згадувати про дату хрещення русинів та литовців, оскільки на їх тлі поляки виглядали «старшою» християнською нацією (їх стаж християнства на століття перевищував руський і ледь не на півтисячоліття був довший за литовський). Зауважує Красінський, що віровчення русини отримали з Візантії, яка тоді вже розійшлася із західним християнством (Римом), відтак і Русь дотримується східного обряду, не визнає зверхності римських пап та підлягає у церковному відношенні константинопольським патріархам. Саме віра для Красінського є підставою для розрізнення місцевих русинів та поляків (перші — православні, другі — католики). Це хоч і безумовно панівний, але, навіть на той час, вже радше консервативний погляд. Теза про відмінність конфесійної та національної ідентичностей, що вже вряди-годи артикулювалася європейськими та річпосполитськими інтелектуалами, автору не близька або, принаймні, не прищеплюється спеціально руській проблематиці.

8) *Про столицю та міста Русі*. За сучасну столицю краю Красінський подає місто Львів, хоча знає він і про давній столичний статус Києва. Серед львівських атрибутів процвітаючої метрополії називає заснування міста князем Левом (про його статус та діяння автор згадає нижче); осідок верховної (з точки зору католика) церковної влади у регіоні — резиденцію католицького архієпископа; численні колонії іноземних торгівців (греки, вірмени, турки та татари), винятково родючі землі та налагоджене сільське господарство, а також багаті прибутки від торгівлі місцевою рибою (котру постачають ледь не по всій «Сарматії»).

Наступним видатним містом Русі виступає Кам'янець-Подільський. Тут також відзначена наявність осідку католицького єпископа та «знатність»-заможність «міста при замку». Утім, як родзинка Кам'янця згадана саме його неприступна фортеця, укріплена більше природою, аніж людиною. Вона замикає кордон Русі з Молдовою.

Аж на третьому місті для Красінського стоїть давній Київ — колись «найзначніша Роксоланського племені метрополія». Традиційно відзначена наявність тут руїн величних споруд, «що в уламках кам'яних видні». Зазначено, що нині місто втратило давню гідність і відоме хіба як міцний замок на березі Дніпра (а, отже, поблизу кордону Русі) та єпископський центр. Про цілу Київську землю стереотипно зауважено, що, попри потенційне

багатство, вона «пустельна» і «безлюдна». Згадано про стратегічне значення поста київського воєводи та подані короткі відомості панегіричного плану про сучасного його посідача — князя Василя-Костянтина Острозького³. На думку автора, це муж, *«котрий знаками найвидатніших чеснот славний і військової справи досвідчений блискуче, чие походження виводиться з найяснішого коріння та роду від найдавнішого Київських Князів дому, який колись у цілій Роксоланії панування мав»*. Останнє твердження свідчить про те, що на початок 1570-х рр. теза про дід Острозьких як спадкоємців «верховних» давньоруських князів уже здобула популярність.

Далі Красінський знов повертається до західноукраїнських земель і згадує тут міста Перемишль та Люблін. Перший відомий як важливий центр поблизу угорського кордону з примітним замком та єпископською кафедрою, другий як місця популярних ярмарків міжнародного значення (торгувати сюди з'їжджаються «Московіти, Литвини, Татари, Лівонці, Пруси, Роксолани, Німці, Угорці, Вірмени, Турки, Волохи та Євреї»).

Замикає почет видатних руських міст — найпримітніший міський центр на Волині, яку схарактеризовано як найбільш багатолюдну провінцію Русі — Луцьк. Про останній Красінський згадує лише те, що тут міститься осідок єпископський. Про інші руські міста мовиться коротко, що вони «недосить блискучі».

У підсумку до цілого розділу Красінський подає таке стереотипне твердження: *«Як вважається, є Роксоланія цілого королівства Польського найродючішою областю, [а] Руські мужі між усіма Сарматськими племенами (за винятком Поляків) найвойовничішими є»*. Отже, головні ознаки Русі для автора — це природне багатство землі та військова доблесть її народу. До того ж акцентовано на винятковому місці русинів серед інших «сарматів», а це, зауважимо, плідючий ґрунт для творення на базі загальнодержавного сарматизму партикулярно-регіональної та квазінаціональної роксоланської теорії.

* * *

Згаданий наступний історико-юридичний розділ *«Чому⁴ Король Польський володіє Князівством Роксоланії»* присвячений аналізу державної спадщини Русі та доведенню пріоритетних прав на неї польських королів. Розпочинає своє дослідження Красінський дуже стереотипною для середньовічних та ранньомодерних хроністів з цілої Європи тезою, що відсутність джерел про початки історії народу (тут русинів) обумовлено його первісним варварством, яке не цінило літературу взагалі й історіописання зокрема.

³ Воєвода київський з 1559 по 1608 рр.

⁴ Варіант перекладу — «за яким правом».

Тут саме автор і формулює своє, загалом неоригінальне, ставлення до історіографічної праці. Вона, на думку Красінського, покликана доносити до нащадків славу («яскраві старші діяння») предків. Цікавим, хоч і так само неоригінальним, є пов'язання пробудження інтересу до історіописання з прийняттям християнства (тут тлумаченого як світоч цивілізації, що несе просвіщення варварам).

Аби підтримати сформульований ще у попередньому розділі погляд на поділ Русі на дві частини, Красінський поєднує у часі дві літописні легенди — про князя Рюрика з братами Синеусом і Трувором та засновників Києва — братів Кия, Щека та Хорива із сестрою Либідь. Одним він 861 р., першого знаного йому року руської історії, визначає володарювати у північній Русі (предтечі Московії), другим — у південній Русі, яку прямо зве тотожною із сучасною коронною. Далі Красінського цікавить питання заснування першої династії руських володарів. Напевно, оскільки про династію Києвичів свідчень не існувало, а визнання «передмосковського» Рюрика першозасновником такої династії було небажане з огляду на тогочасний стан речей, автор збуває незручну тему, компрометуючи давніх руських літописців загалом (утім, сумнівно, що хоч якийсь оригінальний літописний текст був йому знайомий). Їм він закидає «убогість» та «темність», через яку в цьому питанні на руські літописи не варто покладатись.

Літописцям він протиставляє «добрих авторів», під якими напевно слід розуміти офіційних історіографів Польського королівства. За ними Красінський і робить висновок, що на Русі взагалі-то існували володарі, які себе проголошували титулом князя, монарха чи короля. Тут цікава теза про самотитулування, адже відомо, що у західнохристиянському світі такі титули могли бути лише даровані імператором чи римським папою. Відтак, за стандартами західної політичної культури, руських вінценосців можна було оскаржити і в самозванстві.

Тому не дивно, що першим легітимним носієм королівської гідності на Русі Красінський називає Коломана, брата короля Угорщини Андрія (Ендре, Андраша) II (1205–1235). Цей історичний персонаж потрібний автору і задля того, аби роз'яснити історію з титулом короля Галіції (Галатії) та Володимирії (Лодомерії), уживаного угорськими монархами. На думку Красінського — це узурпація, оскільки угорці надалі владу на Русі (Галицько-Волинському князівстві/королівстві) цілком втратили. Далі автор згадує успішного суперника Коломана — Данила Романовича Галицького, який також носив королівський титул. Утім, Красінський переповідає традиційну версію польських хроністів про те, що князь-король Данило не дотримався зобов'язань, узятих перед римським папою, щодо католизації своїх підданих, відтак його права на королівський титул втратили чинність. Спадкоємців Данила автор зве або «князями», або

«монархами» (для нього цей титул не еквівалентний королівському, а є чимось на кшталт «князя над князями» — володаря, у підлеглості якого є носії князівського титулу).

Далі Красінський безпосередньо переходить до питання, яким чином Русь потрапила під владу польського короля. Він згадує історичні польсько-руські війни, причому знані випадки участі польських володарів у внутрішньоруських усобицях на боці одної з сторін конфлікту (за згаданих Болеслава I це його родич Святополк, Болеслава II — так само родич Ізяслав Ярославич) автор подає як перебільшено успішні завойовницькі походи, які встановлювали прецеденти зверхності «поляків імперії» над Руссю. Боротьба із цією залежністю подається як віроломство (це дуже популярна у пропольській літературі загальна характеристика русинів). А чергові польські підкорювачі Русі, відтак, лише відновлюють предківські права. Про пізнішу литовську конкуренцію на землях Галицько-Волинського князівства згадано як про епізод амбіцій окремого князя — Любарта Ґедиміновича (1341-1384). Причому протистояння за владу над окремим руським князівством тут підміняється боротьбою за цілу «південну Роксоланію». За Красінським, 1340 р. переможний польський король Казимир III Великий (1333-1370) обернув підкорену Русь на польську провінцію та русинів «до єдиного Корони Польської тіла зарахував», литовці ж утримали залишені їм руські володіння лише як тимчасове (2-річне) держання з руки польського сюзерена. Остаточну інтеграцію-інкорпорацію Русі (укупі з цілим Великим князівством Литовським) з Польщею автор приписує «прийнятому» на польський королівський стіл великому князю литовському Ягайлу-Владиславу (польський король з 1386 по 1434 рр.). Отже, Красінський поділяв-пропагував вигідну для престижу польської верхівки інкорпораційну версію стосунків Корони Польської та Великого князівства Литовського за весь час після Кревської унії 1385 р., відтак про сучасну йому «рівноправнішу» унію Люблінську 1569 р. воліє промовчати.

Таким чином, автору першої друкованої «Полонії» вдалося створити риторично струнку схему — апологію прав польського короля на землі Русі. Причому, якщо у попередньому країно- та народознавчому розділі Красінський виявляє до русинів значну прихильність, то аналізована тут руська державницька традиція всіляко упосліджується. Втім, навіть дозована популяризація фактів з історії Русі мала значення, зокрема, для потреб Першого українського Відродження, адже постулювала «історичність» руського народу, нагадувала про давню державну незалежність та потугу русинів, давала точку опертя та навчала їх вести аргументовану дискусію у прийнятій в західній політичній культурі системі координат; готувала міжнародну опінію щодо будь-якого потенційного русько-українського проекту.

Мартин Кромер
(бл.1512 – 23.III.1589)

Цей наймасштабніший історик свого покоління у Польському королівстві походив з німецьких міщан польського Підкарпаття (м. Беч). Змолоду зорієнтувався на «вчену кар'єру», зробив собі «ім'я» за кордоном, в Італії, а з поверненням до Корони отримував дипломатичні доручення та був знаний як правівірний католицький ортодокс. Відтак, ще навесні 1544 р. король Сигізмунд Август мав з Кромером розмови щодо написання історичної праці. Сприяли цьому проекту й інші високі офіціали — коронний канцлер Ян Оцеський, підканцлер Ян Пшерембський.

Відтак, 1555 р. широко знана в Європі «міжнародна» друкарня Опорина в Базелі віддрукувала довгоочікувану «сучасну» та «офіційну» синтезу історії Польського королівства — «De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX»/«Про походження та діяння Польські книг 30»⁵. Хронологічно вона була доведена до 1506 р. Про популярність праці можна судити за перевиданнями: вже в 1558 р. у Базелі вийшло 2-е (зміни були, але незначні), а в 1568 р. — 3-є (досить суттєво доопрацьоване за рахунок нових для Кромера історіографічних джерел); 1582 р. у Базелі вийшов непогоджений з автором передрук 1-го видання; відповіддю на нього стало 5-е видання 1589 р. у Кельні, під титулом «Polonia» воно було доповнене іншими творами Кромера.

Скорочений конспект з Кромера (хроніка+мова на погреб Сигізмунда I Старого) під власним іменем видав перемишлянин Ян Гербурт (1524-1577) у Базелі в 1571 р. («Cronica sive historiae Poloniae compendiosa ac per certa librorum capita ad facilem memoriam recens facta descriptio»; у читачів вона була, можливо, популярніша за свій взірець*, 1573 р. у Парижі видано французький переклад)⁶. У 1568 та 1570 рр. готувались переклади Кромера польською мовою, але до видання не дійшло (здається, на перешкоді стало передусім протестантське віровизнання перекладачів), лише 1611 р. русин (походив з околиць Самбора у Перемиській землі, був вірним греко-католицької церкви) Мартин Блажовський (? — бл.1628) власним накладом у Кракові

⁵Класичний огляд історії едиції та реценції твору Кромера див.: *Barycz H.* Dwie syntezy dziejów narodowych przed sądem potomności. Losy «Historii» Jana Długosza i Marcina Kromera w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. — Wrocław, 1952. — 60 s. та *Його ж.* Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego. — S.71–130.

*Тут варто зауважити, що Гербурти були знаним шляхетським домом з Руського воєводства, причому зі специфічною родовою чеснотою «мудрих», відтак їх зацікавлення історіографією мало значення для її сприйняття на теренах Польської Русі.

⁶*Schirmer Eduard.* Ueber Jan Herburth, Castellan von Sanok, und seine Chronik// Jahresbericht des k.k. II. Obergymnasiums in Lemberg für das Schuljahr 1889. — Lemberg, 1889.

видав свій переклад під титулом «O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach koronnych polskich ksiąg XXX»⁷.

До кінця XVI ст. хроніка Кромера лишалася поза конкуренцією (а взагалі то у категорію історіографічного антикваріату вона переходить лише у другій половині XVII ст.⁸). Наступне (покромерове) покоління істориків фактично цілком зосередилося на жанрі «новітньої» історії, себто часах, неохоплених «живим класиком».

З перспективи «української історіографії» відзначимо незначний інтерес Кромера до «руської спадщини»*, «централізм» та «загальнодержавність» його візій (за що його згодом звано «Першим усеполяком»⁹). Між іншим власне за це його, ще за життя, критиковано з Литви та Пруссії.

На відміну від тексту Красінського, цікавий тут твір на задану тему авторства визнаного «метра» тогочасної річпосполитської науки — «Polonia sive de situ, popolis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo» / «Полонія або про

⁷ Повна назва: *Kromer M. O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach Koronnych Polskich: ksiąg XXX. Przez Marcina Błazowskiego z Błazowa. Wyrażnie na Polski język przetłumaczone, prydatkami i dowodami niektórymi poniekąd utwierdzone, i własnym onegoż kosztem z druku na świat podane.* — Kraków, 1611. Блажовський мав намір стати продовжувачем Кромера, але жодних слідів існування такого продовження наразі не виявлено. Він відомий також як автор невеликого публіцистичного твору з часів рокошу М. Жебжидовського — «Tłumacz rokoszowego powiatu ruskiego» (Краків, 1607).

⁸ *Barycz H. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego.* — S. 121–123.

*Пожвавлення інтересу до неї у сучасників Кромера вже окреслилося, причому, особливо жваво руською спадщиною цікавились протестанти. Представити її загалу закликав С. Оріховського Анджей Фрич Моджевський (1503–1572), а з кола Шимона Будного (бл. 1530–1593) (крім нього до твору були причетні Андрій Колодинський та Станіслав Будзинський) вийшов у світ голосний фальсифікат-апокриф (1560-х рр.) — лист половця Івана Смери до великого князя руського Володимира Великого, нібито віднайдений у православному Супрасльському монастирі «на дванадцяти мідних таблицях вибитим літерами та язиком старим руським» (див.: *Малишевский И. Подложное письмо половца Ивана Смеры великому князю Владимиру святому.* — К., 1876; *Kamieniecki J. Szymon Budny — zapomniana postać polskiej reformacji.* — Wrocław, 2002. — S. 74–77). Цей твір містив посилання на, напевно, таку саму фіктивну, руську хроніку згаданого Станіслава Будзинського — отже «винайдення» потрібної історії просувалось цілком успішно. Зрештою, Микола Рей, оспівуючи у своєму «Звіринці» (1562) знаного львівського хорунжого Станіслава Даниловича, писав (*Rej M. Zwierzyniec 1562.* — Kraków, 1895. — S.164):

Kto czytał ruskie dzieje, ten sie snadnie sprawi,

Jacy tam ludzie byli, a rycerze prawi;

Stąd bywali hetmani, bywaili książęta,

A wielki warchoł bywał, niż ta ziemia wzięta [підкресл. — Д.В.].

Відтак, читати «руську історію» стає популярним.

⁹ *Fusek W. Myśl Narodowa* (1939). Цит. за: *Grzybowski S. Marcin Kromer czyli kariera snoba.* — S. 58.

положення, людність, звичаї, уряди та справи громадські Королівства Польського книги дві» — відрізнявся лаконізмом. Взагалі-то, за первісним задумом, йому належало бути лише додатком до кромерової хроніки (і зрештою, цей план буде реалізовано у останньому прижиттєвому авторському виданні твору — у 1589 р.). Утім, задля «потреб політичного моменту» створений наратив доопрацьовано і він зажив власного самостійного значення.

Загалом історія цього твору виглядає таким чином. Перший його варіант був написаний ще між 1555 та 1558 рр. Існував план його видання відразу по друкові 3-го видання кромерової хроніки (1568 р.). Автор відіслав твір на рецензію (як знаному латиністу) краківському біскупу Станіславу Карнковському. Той, висловивши свої зауваження, всіляко вітав проект видання. 1573 р. Кромер сів закінчувати працю і восени знову переслав готовий рукопис Карнковському, який мав презентувати (близько 23 січня 1574 р.) його новообраному королю-іноземцю — Генріху Валуа. З цього рукопису і був зроблений не дуже охайний відпис, що потрапив до рук першого видавця «Полонії» у Франкфурті-на-Майні (1575 р.).

Кромер, ображений порушенням своїх «авторських прав», поставився до цього друку негативно та заходився готувати «правильне» видання. 1577 року видрукувано аж два його накладу в Базелі та Кельні (Кромер, незадоволений повільністю базельського друкаря, вирішив працювати з кельнським видавцем, але друк в Базелі таки наспів приблизно одночасно з кельнським). Наступні видання: 1578 р. (Кельн, з присвятою новому королю-іноземцю — Стефану Баторію), 1582 р. (Базель, збірка Пісторія), 1589 р. (Кельн, разом із його ж хронікою), 1626, 1627, 1642 рр. (Лейден, 1627 — два одночасних видання). Іспанський переклад — 1588 р. (Мадрид), німецький — 1741 р. (Гданськ і Лейпциг). Критичне видання «Полонії» здійснив В. Чермак у 1901 р. Перший польський переклад видав В. Сиркомля в 1853 р., сучасний польський переклад С. Казіковського зі вступом та коментарями Р. Мархвінського виходив друком в Ольштині 1977 та 1984 рр.

Інформації Кромера про Русь доволі лаконічні та малооригінальні, що трохи дивує, зваживши на його походження з теренів Краківського воєводства, сусіднього з Західною Україною. Крім того, вони здебільшого вкраплені в «загальнодержавні» сюжети. Цікаво, що й з новими українськими землями Корони, здобутими по Люблінській унії 1569 р. Кромер, на відміну від молодика Красінського, ще не освоївся. Лише оповідаючи про кордони держави, він згадує про замки та міста над Дніпром (Київ, Канів та Черкаси), обмовляючись, що так виглядатиме кордон «якби хтось долучив ... нові набутки у вигляді Полісся [тут мова про Підляшшя — *Д.В.*] та прикордонної з ним Русі, Волині,

Поділля...» та інші терени ВКЛ¹⁰. Кроммер згадує, що найзнанішим є поділ «цілої Польщі» на Малопольщу та Великопольщу, до першої ж інколи зараховують і «Русь та Поділля» (тут власне три руські воєводства — Руське, Подільське та Белзьке)¹¹ і, здається, така інтеграція-інкорпорація близька його серцю.

Найбільшим «руським» уривком твору можна вважати місце з книги першої «Про географічне положення Польщі та про польський люд», де з-поміж інших коронних «регіонів» згадано й *Полісся-Підляшшя* («Частину люблінського воєводства становлять рештки Полісся, котрі не відірвали Литвини; обидві його частини [тобто польська та литовська — Д.В.] назві своїй завдячують радше лісам, а не тій обставині, що в діалекті руському Підляшшя мало б означати обшир, що межує з Польщею; хіба, коли хтось волів би Підляшшя інтерпретувати як обшир під владою Поляків»¹²), *Русь Королівську або Червону* та *Поділля*, про що нижче буде сказано докладно. У книзі другій «Про устрій держави та уряди в Польщі» про специфічно руський досвід оповідає хіба короткий параграф «Єпископи руські»¹³, серед яких також згадані лише ієрархи долюблінської коронної Русі — владики львівський, перемиський та холмський.

Утім, повернемося до згаданого уривку про Русь Королівську або Червону. Його складають елементи, які сам Кроммер струнко структурував, виносячи на береги тексту умовні гасла-параграфи — «Русь Королівська або Червона», «Поділля», «Руські князі. Іст. Пол. Кн.З.», «Половці. Готи», «Ландшафт Польський який», «Поділля звідки назва».

У першому з них автор визначає назву цілого регіону, причому не лише за знайомою нам з Красінського політичною приналежністю — «Королівська Русь», але популяризує «кольорові поділи» Русі, які міцно закореняться у пізнішій вітчизняній традиції. Відтак, Кроммер згадує, що деякі звуть згаданий край Руссю Червоною. Взагалі-то коріння назви має, що доволі типово, вужче регіональне західноукраїнське походження — від географічних термінів Червенська Русь (Червенські міста — група давньоруських поселень на кордоні Русі та Польщі, серед яких знане і м. Червень). Принагідно зауважу, що знані Кроммеру Червона та Біла Русі підозріло нагадують кольорову гаму польського королівського штандарту (не виключаю, що й пізніша спроба Ш. Старовольського окреслити Московію як Чорну Русь також може завдячувати основному кольору царського прапора).

¹⁰ *Kromer M. Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie.* — Pojezierze-Olsztyn, 1984. — S. 20.

¹¹ Там само. — S. 24.

¹² Там само. — S. 23.

¹³ Там само. — S. 114.

Кордони своєї Королівської/Червоної Русі Кромер окреслює в долюблінських межах. Він явно гостріше за Красінського відчуває історико-політичні поділи. Так, він вагається, чи залучати у склад Червоної Русі — воєводств Руського (Львівського) та Белзького ще й Поділля (Подільське воєводство). Гадаю, тут мало значення, що як історик у йому була добре відома різночасність та відмінність політико-правових обставин прилучення до Корони цих руських земель. Нижче Кромер згадав і про географічну відмінність степового Поділля із більш гірськими сусідніми Молдовою, Руссю та Угорщиною.

Серед панів Русі Кромер знає не лише поляків і московитів, як у Красінського, але й литовців. Утім, це можна було б пояснити долюблінською ґенезою тексту, але автор вираховує ще й «східну Русь» (Буковину) під молдовською зверхністю. Отже, пласка думка про «двоаяку Русь» та окремі руські складники двох Сарматій (європейської та азійської), генетично пов'язана із творчістю М.Меховського, ерудованому Кромеру не близька. Він знає й дрібніші регіональні поділи Русі — Покуття, Холмщина на Червоній Русі, Волинь — на Русі Білій (руські землі, підлеглі Великому князівству Литовському).

Кромер уникає трактування Русі у «національному» вимірі. Для нього це набір різних областей, підлеглих різним панам, які не мають права апеляції до «руської» спадщини. Давньоруська політична традиція для Кромера мертва, її правлячий рід «*почасти сам собою [через] міжусобні чвари та громадянські війни вигас, почасти Половцями, які Готами очевидно були, та Татарами винищений, почасти до Польської і Литовської приєднаний імперії, почасти з ім'ям і правом із своїм у початок Московитів перейшов*». Зрештою автор висловлюється прямо: «*Існує навіть нині чимало князівських імен, але здебільшого [як] майже пусті і порожні зберігаються за собою; між Поляками насправді жодних князів непотрібна пам'ять*». Як бачимо, жодних русинів — їх спадкоємець може нині бути лише поляком, литовцем чи московитом. Це доволі позірно далекоглядна політична позиція, спрямована на творення єдиної державної ідентичності. Втім, використання енергії ентропії, зручне для держави, має, як відомо, загалом негативні гуманітарні наслідки.

Таким чином, в українській перспективі руські образи М. Кромера були менш плідними (у порівнянні, зокрема, із Красінським). Утім, вони таки представляли широкому, як на той час, колу читачів Русь-Україну та створювали базу для її подальшого дослідження західною вченістю як у межах Речі Посполитої, так і Європи в цілому.

Насамкінець зауважимо, що польські переклади Сирокомлі (1853) та Казіковського (1977 та 1984) не містять суттєвих смислових розходжень із зробленим мною українським перекладом. Хіба пасаж «...nisi quod Chelmensis tractus eius...» перекладено

тут «окрім того його Холмщини пасма», а не як у польських перекладачів, де з'являється «znakomita» / «чудова» або «pokazna» / «показна» (частина Русі) «земля Холмська» (у Сирокомлі, явно помилково, «земля Хелмінська»). Неясний переклад Сирокомлею «plana et aprica» як «wesoła płaszczyna» / «веселої площини» (це текст гасла-параграфу «Ландшафт польський який») вже у Казіковського виправлено на цілком коректний «obszar jest równinny i wystawiony na działanie słońca» / «обшар рівнинний та на сонцепік виставлений».

* * *

Представлений тут, на прикладі перших «Полоній» авторства Я. А. Красінського та М. Кромера, жанр аналітичної записки, політичної експертизи чи то вченого впровадження для ерудитів, був вельми популярним у XVI ст. Як і більшість інших ранньомодерних нараційних форм, він дуже гнучкий та еластичний, придатний до використання як назовні — просвітити короля-іноземця, придворну та загальноєвропейську громадську думку, вченого гуманіста, кочового представника якоїсь міжнародної професії (від солдата до митця) і навіть цілком випадкового допитливого читача, так і для внутрішніх потреб — вимір державної ідеології, формування ідентичностей і лояльностей, культурна політика тощо.

Публіцистичність та бажання автора бути почутим і зрозумілим робить з творів, виконаних у подібній манері, цікаве історичне джерело навіть для наших сучасників — читачів XXI століття. Ця специфічна «дохідливість» також дозволяє опукліше представити інтелектуальний процес взагалі й особливо цікаву нам еволюцію річпосполитської україніки зокрема.